

บทที่ ๓

หลักพุทธธรรมที่ปรากฏในการแพทย์แผนไทย

ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในการแพทย์แผนไทย จากพระไตรปิฎก เอกสาร ตำราวิชาการ บทความ และเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องโดยมีเนื้อหาสาระสำคัญของการศึกษาดังต่อไปนี้

๓.๑ แนวคิดเกี่ยวกับหลักอริยสัจ ๔

๓.๑.๑ ความหมายของอริยสัจ ๔

อริยสัจสี่มีความหมายตามนัยพระบาลี ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการเหล่านี้แล เป็นของแท้เที่ยงนั้น ไม่คลาดเคลื่อนไปได้ ไม่กลายเป็นอย่างอื่น ฉะนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ”^๑

“... ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้อริยสัจสี่นี้ ตามเป็นจริง พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้นำมาเรียกว่า เป็นอริยะ”^๒

หัวใจคำสอนของพระพุทธเจ้าอยู่ที่อริยสัจ ๔ ประการ (จตุตถาริ อริยสัจจานิ) ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในปฐมเทศนาแก่สหายเก่าของพระองค์ คือ ปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน (ปัจจุบันเรียกว่าสารนาถ) ใกล้เมืองพาราณสี ในพระธรรมเทศนาภิกขุสูตรซึ่งมีหลักฐานในคัมภีร์ดั้งเดิมนั้น พระองค์ได้ทรงแสดงอริยสัจ ๔ ประการไว้เพียงย่อเยื้อง แต่ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนารุ่นแรกๆ มีหลายแห่งที่ได้อธิบายอริยสัจ ๔ ประการนี้ซ้ำแล้วซ้ำอีก พร้อมด้วยรายละเอียดมากมาย และหลายแห่งหลายทาง ถ้าศึกษาอริยสัจ ๔ โดยอาศัยหลักฐานอ้างอิง และคำอธิบาย (จากคัมภีร์) เหล่านี้ เราจะได้รู้เรื่องราวที่ดี และถูกต้องตามคำสอนอันเป็นแก่นหลักธรรมทั้งปวงของพระพุทธองค์ ตรงตามคัมภีร์ดั้งเดิม อริยสัจ ๔ ประการ คือ^๓

๑. ทุกข์
๒. สมุทัย การเกิดขึ้น หรือสาเหตุแห่งทุกข์
๓. นิโรธ ความดับทุกข์
๔. มรรค ทางที่นำไปสู่ความดับทุกข์

ทุกข์ คือ แสดงว่า สิ่งที่ปรุงแต่งทั้งปวงเป็นทุกข์ นี่คือ บอกตรงๆว่าสิ่งทั้งปวงเป็นอะไรนั่นเอง สิ่งทั้งปวงเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ใจ แต่คนทั้งหลายไม่รู้ไม่เห็นว่าเป็นความทุกข์จึงได้มีความอยากในสิ่งเหล่านั้น ถ้ารู้ว่ามันเป็นความทุกข์ ไม่น่าอยาก และไม่น่ายึดถือ ไม่น่าผูกพันตัวเอง เข้ากับสิ่งใดแล้ว เขาก็จะไม่ไปอยาก ซึ่งตัวทุกข์นั่นเองหมายถึง ชั้นที่ ๕

^๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๐๓/๕๔๓.

^๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๗๐๓/๕๔๕.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๕๕.

สมุทัย การเกิดขึ้นหรือสาเหตุแห่งทุกข์ คือ แสดงว่าความอยากด้วยอริชชา (ความไม่รู้) นั้นเป็นต้นเหตุของความทุกข์ คนทั้งหลายก็ยังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่เข้าใจว่าความอยากนี้แหละ เป็นต้นเหตุของความทุกข์ใจจึงได้พากันอยากนั้นอยากนี้เรื่อยแปดพันประการ เพราะไม่รู้ว่าคุณอยากด้วยอริชชา (ความไม่รู้) นั่นคืออะไร

นิโรธ (ความดับทุกข์) คือ แสดงว่านิโรธ หรือนิพพาน คือการดับความอยากเสียได้สิ้นเชิง เป็นความไม่มีทุกข์ คนทั้งหลายยังไม่รู้จักกันใหญ่ทั้งๆ ที่เป็นสิ่งที่อาจบรรลุถึงได้ในที่ต่างๆ ไป คือ พบได้ตรงที่ความอยากมันดับลงไปในนั่นเอง นี่คือการไม่รู้ว่าเป็นอะไร จึงไม่มีใครปราณา ที่จะดับความอยาก ไม่ปราณานิพพาน เพราะไม่รู้ว่าเป็นอะไรคือนิพพาน

มรรค (ทางที่นำไปสู่ความดับทุกข์) คือ วิธีดับความอยากนั้นๆเสีย ไม่มีผู้ใดเข้าใจว่า การทำอย่างนี้เป็นวิธีดับความอยากไม่มีใครสนใจเรื่องอริยมรรคอันมีองค์ ๘ ประการซึ่งดับความอยากเสียได้ ไม่รู้จักอะไรเป็นที่พึ่งแก่ตนเอง อะไรควรชวนชวยอย่างยิ่ง จึงไม่สนใจกับเรื่องอริยมรรคของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นสิ่งที่เลิศประเสริฐที่สุดในบรรดาวิชาความรู้ของมนุษย์เราในโลกนี้ นี้แหละ คือการไม่รู้อะไรเป็นอะไรอย่างน่าหวาดเสียว

ทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่า อริยสัจ ๔ ประการ นั่นคือ ความรู้ที่บอกให้เห็นชัดว่า อะไรเป็นอะไรอย่างครบถ้วน นั่นเอง เรื่องความอยากนั้นบอกให้รู้ว่า เมื่อไปเล่นกับมันจึงเป็นความทุกข์ใจขึ้นมา เราก็ก้าวขึ้นไปเล่นกับความอยากจนเต็มไปด้วยความทุกข์ นี่แหละเป็นความโง่เขลาที่ไม่รู้อะไรเป็นอะไรตามที่เป็นอย่างจริงจึงปฏิบัติผิดทุกอย่าง จะมีถูกบ้างก็เล็กน้อยเกินไป และมักจะถูกตามความหมายของคนที่มีกิเลสตัณหา ซึ่งถือกันว่าถ้าได้อะไรมาตรงตามความต้องการของตนแล้ว ก็จัดว่าเป็นการปฏิบัติถูกอย่างนี้ทางธรรมไม่ถือว่าถูกเลย

๒.๓.๒ องค์ประกอบของอริยสัจ ๔

อริยสัจนั้นมีองค์ประกอบหรือส่วนประกอบ ๔ ประการ ดังพระบาลีว่า

“... จตตาริมานิ ภิกขเว อริยสัจจานิ กตมานิ จตตาริ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ทุกฺขสมุทฺทโย อริยสจฺจํ ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ ทุกฺขสมุทฺทयोริยสจฺจํ ทุกฺขนิโรโธอริยสจฺจํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ”^๔

สรุปว่า อริยสัจ มีองค์ประกอบ ๔ คือ ทุกข์, ทุกขสมุทัยเรียกสั้นๆว่า สมุทัย, ทุกขนิโรธเรียกสั้นๆว่า นิโรธ , ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้นๆว่า มรรค

สำหรับความหมายของอริยสัจแต่ละข้อๆ มีอธิบายตามพระบาลี ดังนี้

“... ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกข์ของอริยสัจ คือ ขาติ (ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) ก็เป็นทุกข์ พยาธิ (ความเจ็บไข้) ก็เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) ก็เป็นทุกข์ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ การพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ปราณาสังขได้ไม่ได้สิ่งนั้นก็ เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แล เป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ ตัณหาที่ทำให้มีภพใหม่ประกอบด้วย ความเพติดเพลินและความติดใจ คอยเพติดเพลินอยู่ในอารมณ์นั้นๆได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา (และ) วิภวตัณหา

^๔ ส.ม.(บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗-๓๖๘.

ภิกษุทั้งหลายข้อนี้แล เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ การที่ตัณหานั้นแลดับไปได้ด้วยการ
สํารอกออกหมดไม่เหลือ การสละเสียได้ สลัดออก พ้นไปได้ ไม่หน่วงเหนี่ยวพัวพัน

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘
นี้ แหละ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^๕

อริยสัจดังที่กล่าวมานี้ โดยสรุปแล้ว ก็มีเพียง ๑ คือ ทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น ดังพระ
พุทธพจน์ว่า “ทั้งในกาลก่อนและในบัดนี้เราสอนแต่เรื่องทุกข์ และความดับทุกข์เท่านั้น”^๖ โดยอริยสัจ
ข้อทุกข์และทุกขสมุทัยรวมเป็นเรื่องทุกข์ และข้อทุกขนิโรธกับทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา รวมเป็นเรื่อง
ความดับทุกข์

ทุกข์ในอริยสัจสี่นี้ โดยสรุป ท่านหมายเอาทุกข์ในเบญจขันธ์ เพราะว่า เบญจขันธ์นั้นเป็น
ศูนย์รวมแห่งทุกข์ทุกชนิด ดังพระบาลีพุทธพจน์ว่า “ก็โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์...”^๗

โดยที่พระบาลีที่ยกมานี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า อริยสัจสี่ ก็คือ ความจริงของชีวิต เพราะว่าใน
ชีวิตของคนเรานั้น มีอริยสัจครบทั้ง ๔ อยู่ประจำตัวแล้ว ทุกข์มีอยู่จริงในชีวิต ทั้งทุกข์ทางกายและ
ทางใจ เหตุให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหาที่มีอยู่จริงในชีวิต จะหมายถึงในการแก้ทุกข์เพื่อความสิ้นทุกข์หรือ
ปราศจากทุกข์ก็ต้องแก้ในชีวิตของเราเองไม่ใช่ที่อื่นหรือสิ่งอื่น และวิธีการแก้ทุกข์ก็ต้องลงมือแก้ใน
ชีวิต คือ เบญจขันธ์นี้ให้ถูกต้องตรงประเด็นและครบถ้วน และที่สำคัญ อริยสัจสี่ คือ หลักการแก้ไข
ปัญหาชีวิตที่ถูกต้องและสมบูรณ์แบบ หมายความว่า เมื่อจะแก้ปัญหาชีวิตให้ได้ผลสมบูรณ์ครบถ้วน
แล้ว ก็ต้องดำเนินการตามหลักการของอริยสัจสี่ กล่าวคือ เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น ก่อนอื่นก็ต้องรู้จักสภาพ
แห่งปัญหาตามเป็นจริง เมื่อรู้สภาพแห่งปัญหาแล้วก็ต้องค้นหาสาเหตุแห่งปัญหาให้ได้ว่า มันเกิดมา
จากอะไร ต่อจากนั้น ก็กำหนดจุดหมายในการแก้ปัญหาว่า ต้องการผลของการแก้ปัญหาระดับใด
และประเด็นสุดท้าย ก็คือ การกำหนดขั้นตอนวิธีปฏิบัติการหรือดำเนินการในการแก้ปัญหาและลงมือ
ปฏิบัติตามนั้นอย่างจริงจัง เสร็จแล้วมีการทบทวนดู (ญาณ ๓) แต่ละขั้นตอนในการแก้ปัญหา เพื่อ
ความถูกต้องและเรียบร้อย หากยังมีจุดบกพร่องอยู่ ก็ต้องหาทางแก้ไขจนกว่าจะแก้ปัญหาได้สำเร็จ

๒.๓.๓ กระบวนการของอริยสัจ ๔

คำว่า “กระบวนการ” หมายถึง ปราภฏการณธรรมชาติดีที่ค่อยๆเปลี่ยนแปลงอย่างมี
ระเบียบไปสู่ผลอย่างหนึ่ง, กรรมวิธีหรือลำดับการกระทำซึ่งดำเนินต่อเนื่องกันไปจนสำเร็จลง ณ ระดับ
หนึ่ง”^๘ จากการศึกษาเรื่องอริยสัจ ๔ ผู้วิจัยมองเห็นกระบวนการหรือกระบวนการความคิดในอริยสัจ ๔
สรุปได้เป็น ๒ กระบวนการ คือ ๑. กระบวนการของเหตุและผล ๒. กระบวนการตรวจสอบ
อธิบายดังนี้

^๕ วิ.ม.หา. (ไทย) ๔/๑๔/๑๘

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๖/๒๗๖.

^๗ ที.ม.หา. (ไทย) ๑๐/๒๘๕/๓๔๓.

^๘ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอักษร
เจริญทัศน์ อจท. จำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๗๕

๑. กระบวนการของเหตุและผล

กระบวนการของอริยสัจ ๔ ก็คือ การดำเนินไปอย่างมีระบบของธรรมะที่เกี่ยวข้องกัน สัมพันธ์กันในลักษณะที่เป็นเหตุและผลของกันและกัน หรือกระบวนการที่เกิดขึ้นและกระบวนดับไป ของทุกข์อันเป็นธรรมชาติของชีวิตตามความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล

กระบวนการของอริยสัจ ๔ เริ่มที่ทุกข์ก่อน เพราะว่าทุกข์เป็นธรรมฝ่ายผล เป็นสภาพที่เห็น ได้ง่าย และมีปรากฏอยู่ประจำและเป็นจริง ในชีวิตของมนุษย์ทุกคน เมื่อมีทุกข์ก็ต้องมีสาเหตุที่ทำให้ มันเกิด ซึ่งสาเหตุหลักที่ทำให้เกิดทุกข์ก็คือตัวตัณหา เพราะเมื่อคนยังมีตัณหา มีความทะเยอทะยาน อยากด้วยประการต่างๆ จึงเป็นเหตุให้เกิดความคิดหาอุบายที่จะทำหรือพูด เพื่อจะได้สิ่งที่ตน ต้องการมาสนองความอยากซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิดทุกข์ และเมื่อได้มาสมปรารถนาแล้วยังเป็นทุกข์อีก เนื่องจากจะต้องคิดหาอุบายที่จะรักษามันไว้ไม่ให้สูญสลายหรือเปลี่ยนแปลงไป หากสิ่งที่ตนได้มาทุกข์ อย่างนั้นมันต้องเปลี่ยนแปลงสูญสลายไปตามเหตุปัจจัยแล้ว ก็ไม่พ้นจากความทุกข์ไปได้

เมื่อรู้เห็นทุกข์พร้อมทั้งสาเหตุตามที่ เป็นจริงแล้ว ย่อมเบื่อหน่ายคลายความต้องการ ใน สิ่งที่เป็นทุกข์หรือก่อให้เกิดทุกข์ และคิดหาหนทางที่จะพ้นไปจากทุกข์โดยกำหนดว่า เมื่อมีทุกข์ อุบาย ที่จะแก้ทุกข์ดับทุกข์ก็ต้องมีเช่นกัน จึงได้ตั้งเป้าหมายที่จะทำตนให้พ้นจากความทุกข์เรียกว่า ทุกขนิ โรธ ไว้กำหนดเป้าหมายเอาไว้แล้ว ก็จำเป็นต้องมีวิธีดำเนินการ เรียกว่า มรรค เพื่อจะให้บรรลุถึง เป้าหมายที่กำหนดไว้นั้น

อนึ่ง ทุกข์รวมทั้งสาเหตุนี้ พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า เป็นสภาวะธรรมที่ต้องอาศัยซึ่งกัน และกันเกิดขึ้น (เรียกชื่อว่า ปฏิจจสมุปปन्नธรรม) จะเกิดขึ้นเองลอยๆโดยไม่มีสาเหตุไม่ได้ โดยทรง ตรัสถึงกระบวนการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ด้วยพระบาลีว่า

“... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร สังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ วิญญาณเป็น ปัจจัย จึงมีนามรูป นามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ ภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ ชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมเกิดด้วยอาการอย่างนี้”^๔

นั่นเป็นสมุทัยวาร (สายเกิด) แห่งปฏิจจสมุปบาทหรือกระบวนการของเหตุและผลในการ เกิดขึ้นของทุกข์

พระบาลีในสมุทัยวารนี้เท่ากับรวมเอาอริยสัจ ๒ ข้อ คือ ทุกข์ และทุกขสมุทัยเข้าด้วยกัน ส่วนในอริยสัจ ท่านแยกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสมาไว้ข้อที่ ๑ คือ ทุกข์ ในฐานะที่เป็นปัญหาที่ประสบซึ่งจะต้องคิดอ่านหาทางแก้ไข แล้วจึงกล่าวถึงกระบวนการของ เหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดทุกข์ว่า มีอะไรบ้าง อะไรเป็นเหตุของอะไรอะไรเป็นผลของอะไร จนจบทั้ง กระบวนการ จัดเป็นข้อที่ ๒ คือ ทุกขสมุทัย ในฐานะที่เป็นสาเหตุของปัญหา และตรัสถึงกระบวนการ ของความดับทุกข์ไว้ว่า

“... เพราะอวิชชานั้นแหละดับ ไม่เหลือด้วยมรรค คือ เพราะวิราคะดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

^๔ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๘-๑๖/๓๑๗-๓๒๗.

เพราะสหายตนระดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะ ตัณหา อุปาทานดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงดับ เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลย่อมดับด้วยอาการอย่างนี้”

นั่นเป็นนิโรธวาร (สายดับ) แห่งปัจจุสมุปบาทหรือกระบวนการของเหตุและผล ในการดับของทุกข์ซึ่งนิโรธวารนี้ มีความหมายเท่ากับอริยสัจข้อที่ ๓ คือ ทุกขนิโรธ แสดงให้เห็นว่า เมื่อแก้ปัญหาย่างถูกต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหาอื่นๆ ก็จะดับไปตามเหตุปัจจัย และเมื่อถือเอาโดยความแล้ว ยังบ่งถึงแนวทางปฏิบัติหรือวิธีดำเนินการที่จะต้องลงมือปฏิบัติในการจัดการกับปัญหาให้สำเร็จ ลุล่วงได้ อันหมายถึงอริยสัจข้อที่ ๔ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

อย่างไรก็ตาม นิโรธวาร (สายดับ) ของปัจจุสมุปบาทนี้ ถึงแม้จะกินความถึงอริยสัจข้อที่ ๔ ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติที่ชัดเจน เพราะว่า ปัจจุสมุปบาทแสดงเฉพาะแต่กระบวนการที่เป็นไปตามธรรมชาติอย่างเดียว ไม่ได้แสดงวิธีการไว้ว่าต้องปฏิบัติอย่างไรบ้าง เพื่อการปฏิบัติที่ได้ผล ข้อนี้ ถ้าจะเปรียบเทียบกับเหมือนกับหมอที่รู้วิธีการแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและบอกวิธีการปฏิบัติในการรักษาโรคไว้ ส่วนอริยสัจข้อที่ ๔ จะแสดงข้อปฏิบัติไว้เพื่อวัตถุประสงค์ข้อนี้คือ ความดับทุกข์อย่างชัดเจนโดยตรง และสามารถทดลองพิสูจน์ได้ว่า หากลงมือปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์แปด โดยเริ่มต้นที่สัมมาทิฐิ กล่าวคือ มีความเห็นที่ถูกต้องตั้งตามความเป็นจริง เรื่อยไปจนถึงสัมมาสมาธิ อย่างถูกต้องครบถ้วนแล้ว ก็สามารถจะนำไปสู่จุดหมาย กล่าวคือ การแก้ปัญหาได้อย่างเห็นผลแน่นอน

๒. กระบวนการตรวจสอบ

อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรม หรือคำสอนที่แสดงถึงกระบวนการเกิดขึ้นของทุกข์ และกระบวนการดับไปของทุกข์ว่า ดำเนินไปอย่างไร และเพื่อความสมบูรณ์ครบถ้วนของการดำเนินการแต่ละขั้นตอน พระพุทธเจ้ายังได้ทรงแสดงการตรวจสอบ เพื่อตรวจสอบการดำเนินการแต่ละขั้นตอนไว้ด้วย ได้แก่ เรื่องญาณ ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ

๑) สัจจญาณ คือ รู้สภาพหรือภาวะที่เป็นจริงของแต่ละเรื่องราว คืออะไร กล่าวคือ รู้ว่าอะไรคือทุกข์ของชีวิต อะไรคือสาเหตุของทุกข์ ภาวะดับทุกข์เป็นอย่างไร วิธีการดับทุกข์ คืออะไร

๒) กิจจญาณ คือ รู้ถึงหน้าที่หรือวิธีการที่จะพึงกระทำในแต่ละเรื่องราว พึงปฏิบัติอย่างไร กล่าวคือ

(๑) ในเรื่องทุกข์นั้น รู้ว่า เป็นสิ่งที่พึงรู้ให้ชัดเจน

(๒) ในเรื่องสมุทัยนั้น รู้ว่า เป็นสิ่งที่พึงละหรือกำจัดให้สิ้นไป

(๓) ในเรื่องนิโรธนั้น รู้ว่า เป็นสิ่งที่ต้องทำให้เป็นจริงขึ้น หรือทำให้สำเร็จบริบูรณ์

(๔) ในเรื่องมรรคนั้น รู้ว่า เป็นสิ่งที่ต้องเจริญ คือทำให้ครบถ้วน ปฏิบัติให้สมบูรณ์

๓) กตญาณ คือ รู้ในสิ่งที่ลงมือปฏิบัติไปแล้ว เป็นการตรวจสอบผลของการกระทำที่ดำเนินการหรือลงมือปฏิบัติไปแล้วว่า ได้ผลหรือมีผลเป็นอย่างไร เป็นไปตามวัตถุประสงค์อย่างสมบูรณ์หรือไม่ กล่าวคือ

(๑) เรื่องทุกข์ ซึ่งเป็นสิ่งที่จะต้องรู้อย่างชัดเจน ถัดกัน และตามความเป็นจริงนั้นรู้ อย่างชัดเจน ถูกต้องแล้วหรือยัง

- (๒) เรื่องสมุทัย ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องละอย่างเด็ดขาดนั้น ละได้แล้ว หรือยัง
- (๓) เรื่องนิโรธ ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องทำให้เป็นจริง คือ สำเร็จผลบริบูรณ์นั้นทำสำเร็จแล้วหรือยัง
- (๔) เรื่องมรรค ซึ่ง เป็นสิ่งที่ต้องเจริญ คือทำให้ครบถ้วนนั้น ทำให้ครบถ้วนแล้วหรือยัง

กล่าวโดยสรุป ในคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงกระบวนการเกิดและกระบวนการดับของทุกข์ ซึ่งเป็นกระบวนการความสัมพันธ์ของเหตุและผลทั้งในกระบวนการเกิดและกระบวนการดับของทุกข์ ดังที่ท่านพระอัสสชิเถระ (พระเถระรูปสุดท้ายในกลุ่มพระปัญจวัคคีย์) สรุปแสดงแก่พระสารีบุตรเมื่อครั้งยังเป็นอุบาสกปริพาชก ความว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงตรัสแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้นและความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติทรงสั่งสอนอย่างนี้^{๑๐} พร้อมทั้งแสดงหลักการตรวจสอบ (ญาณ ๓) เพื่อความสมบูรณ์ครบถ้วนของการดับทุกข์ หรือแก้ปัญหาตามกระบวนการของอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นกระบวนการตรวจสอบที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยตนเอง

๓.๒ หลักไตรลักษณ์

หลักไตรลักษณ์ ตามหลักพุทธธรรมเบื้องต้นที่ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้าหรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้นมีใช้หมายความว่า เป็นการนำเอาส่วนประกอบที่เป็นชิ้น ๆ อัน ๆ อยู่แล้วมาประกอบเข้าด้วยกันและเมื่อประกอบเข้าด้วยกันแล้วก็เกิดเป็นรูปเป็นร่างคุมกันอยู่เหมือนเมื่อเอาวัตถุต่างๆ มารวมกันเป็นเครื่องอุปกรณ์ต่างๆ ความจริงที่กล่าวว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของส่วนประกอบต่างๆ นั้นเป็นเพียงคำกล่าวเพื่อเข้าใจง่ายๆ ในเบื้องต้นเท่านั้นแท้จริงแล้วสิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแสส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ ล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่นๆ ย่อยลงไปแต่ละอย่างไม่มีตัวตนของมันเองเป็นอิสระล้วนเกิดดับต่อกันไปเรื่อยไม่เที่ยงไม่คงที่กระแสนี้ไหลเวียนหรือดำเนินต่อไปอย่างที่ไม่คล้ายกับรักษารูปแนวและลักษณะทั่วไปไว้ได้อย่างค่อยเป็นไปก็เพราะส่วนประกอบทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกันเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันอย่างหนึ่งและเพราะส่วนประกอบเหล่านั้นแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเองและไม่เที่ยงแท้คงที่อย่างหนึ่งความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปตามธรรมชาติอาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเองไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาลจึงเรียกเพื่อเข้าใจง่ายๆ ว่าเป็นกฎธรรมชาติมีหลักธรรมใหญ่อยู่ ๒ หมวดที่ถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์และปัจจุสมุปบาทความจริงธรรมทั้ง ๒ หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกันแต่แสดงในคนละแง่หรือคนละแนวเพื่อมองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายๆ เองปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้นในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันตาม

^{๑๐} วิ.มหา.(ไทย) ๔/๖๕/๗๔.

หลักปฏิจกสมุปปาทส่วนหลักปฏิจกสมุปปาทก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันเป็นกระแสนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็นไตรลักษณ์กฎธรรมชาตินี้เป็นธรรมราคคือภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดาเป็นธรรมฐิติคือภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นนอนอยู่โดยธรรมดาเป็นธรรมนิยาม^{๑๑} คือกฎธรรมชาติหรือกำหนดแห่งธรรมดาไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาลหรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสดาใดๆกฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสดาในความหมายของพุทธธรรมด้วยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก สำหรับไตรลักษณ์นั้น มีพุทธพจน์แสดงหลักไว้ในรูปของกฎธรรมชาติ ว่าดังนี้

๑. สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา

สรุปเพื่อความเข้าใจง่ายๆ จะแสดงความหมายของไตรลักษณ์ โดยดังนี้

๑. อนิจจตา ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวภาวะที่กดดันฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความพร่องอยู่ในตัวไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยต้นเหตุ และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดติดหาอุปาทาน

๓. อนัตตตา ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเองสิ่งทั้งหลายหากจะกล่าวว่ามีก็ต้องว่ามีอยู่ในรูปของกระแส ที่ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน เกิดดับสืบต่อกันไปอยู่ตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อต้องเกิดดับไม่คงที่และเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ ก็ย่อมไม่เป็นตัวของตัว มีตัวตนแท้จริงไม่ได้

ในกรณีของสัตว์บุคคล ให้แยกว่า สัตว์บุคคลนั้นประกอบด้วยขันธ ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากขันธ ๕ เป็นอันตัตปัญหาเรื่องที่จะมีตัวตนเป็นอิสระอยู่ต่างหากจากนั้นหันมาแยกขันธ ๕ ออกพิจารณาแต่ละอย่าง ๆ ก็จะเห็นว่า ขันธทุกขันธไม่เที่ยง เมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ เป็นสภาพบีบคั้นกด ดันแก่ผู้เข้าไปยึด เมื่อเป็นทุกข์ ก็ไม่ใช่ตัวตน ที่ว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เพราะแต่ละอย่าง ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนของมันเอง อย่างหนึ่ง เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นของของสัตว์บุคคลนั้นแท้จริง (ถ้าสัตว์บุคคลนั้นเป็นเจ้าของขันธ ๕ แท้จริงก็ย่อมต้องบังคับเอาเองให้เป็นไปตามความ

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

ต้องการได้ และไม่ให้ เปลี่ยนแปลงไปจากสภาพที่ต้องการได้ เช่น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บป่วย เป็นต้น) อย่างหนึ่ง พุทธพจน์แสดงไตรลักษณ์ในกรณีของชั้น ๕ มีตัวอย่างที่เด่น ดังนี้"ภิกษุทั้งหลาย รูป... เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร ...วิญญาณ จักเป็น อัตตา (ตัวตน) แล้วไซ้รมันก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ ทั้งยังจะได้ตามปรารถนาในรูป ใดๆ ในวิญญาณ ว่า "ขอรูป...ขอเวทนา...ขอสัญญา...ขอสังขาร..ขอวิญญาณของเราจะเป็นอย่างนั้นเถิด อย่าได้เป็น อย่างนั้นเลย" แต่เพราะเหตุที่รูป ฯลฯมีปราชญ์ฝ่ายอินทฺและฝ่ายตะวันตกหลายท่าน พยายามแสดง เหตุผลว่า พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงปฏิเสธ อัตตา หรือ อาตมัน ในชั้นสูงสุด ทรงปฏิเสธแต่เพียงธรรมที่เป็น ปราภฏการณต่าง ๆ อย่างเช่นในพระสูตรนี้เป็นต้น ทรงปฏิเสธชั้น ๕ ทุกอย่างว่าไม่ใช่อัตตา เป็นการแสดงเพียงว่า ไม่ให้หลงผิดยึดเอาชั้น ๕ เป็นอัตตา เพราะอัตตาที่แท้จริงที่มีอยู่ ไม่ใช่ชั้น ๕ และ ยกพุทธพจน์อื่น ๆ มาประกอบอีกมากมาย เพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธเฉพาะธรรมที่เป็น ปราภฏการณต่าง ๆ ว่าไม่ใช่อัตตา แต่ทรงยอม รับอัตตาในชั้นสูงสุด และพยายามอธิบายว่า นิพพานมี สภาวะอย่างเดียวกับอาตมัน หรือว่า นิพพานนั่นเอง คือ อัตตา เรื่องนี้ ถ้ามีโอกาสจะได้วิจารณ์ในตอน ที่เกี่ยวกับนิพพาน ส่วนในที่นี้ขอกล่าวสั้น ๆ เพียงในแง่จริยธรรมว่า ปุณฺชนโดยเฉพาะผู้ที่ได้รับการศึกษา อบรมมาในระบบความเชื่อถือเกี่ยวกับเรื่องอาตมัน ย่อมมีความโน้มเอียงในทางที่จะยึดถือหรือไขว่คว้า ไว้ให้มีอัตตาในรูปหนึ่งรูปใดให้จงได้ เป็นการสนองความ ปรารถนาที่แฝงอยู่ในจิตส่วนลึกที่ไม่รู้ตัว เมื่อจะต้องสูญเสียความรู้สึกว่ามีตัวตนในรูปหนึ่ง (ชั้นชั้น ๕) ไปก็พยายามยึดหรือคิดสร้างเอาที่เกาะ เกี่ยวอันใหม่ขึ้นไว้ แต่ตามหลักพุทธธรรมนั้น มิได้มุ่งให้ปล่อยอย่าง หนึ่ง เพื่อไปยึดอีกอย่างหนึ่ง หรือ พ้นอิสระจากที่หนึ่ง เพื่อตกไปเป็นทาสอีกที่หนึ่ง อีกประการหนึ่งสิ่งที่มีอัตตาย่อมมีไม่ได้และสิ่งที่มีได้ ต้องไม่มีอัตตาอาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแส มีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน และมีลักษณะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างไร ยังจะต้องอธิบายด้วยหลักปฏิจจสมุปบาทต่อไป อีก ความจริงจึงจะชัดยิ่งขึ้นขอยกเอาหลักธรรมนิยามที่แสดงไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์ ๓ อย่าง มาตั้งเป็นหัวข้ออีกครั้ง หนึ่งเพื่ออธิบายให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ตามแนวหลักวิชาที่มีหลักฐานอยู่ในคัมภีร์ ต่างๆ ดังนี้

๑. สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สังขารทั้งหลายทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตา

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็นอนิจจ หรืออนิจจะ แต่ในภาษาไทยนิยมใช้ คำว่า อนิจจังความไม่เที่ยง ความเป็นสิ่งไม่เที่ยง หรือภาวะที่เป็นอนิจจหรืออนิจจัง นั้น เรียกเป็น คำศัพท์ ตามบาลีว่า อนจตาลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะสังขาร ทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกข์, ความเป็นทุกข์ ความ เป็นของคงทน อยู่มิได้ ความเป็นสภาวะมีความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ ตามบาลีว่า

ทุกขตาลักษณะที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ความเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน หรือภาวะที่เป็นอนัตตานั่น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตาลักษณะที่แสดงถึงความเป็นอนัตตา เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ ในหลักไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา นั้นมีข้อที่ควรทำความเข้าใจ และอธิบาย เพิ่มเติม ดังนี้

๓.๒.๑ ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง

สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง

ผู้ศึกษาจะสังเกตเห็นว่า ในข้อ ๑ และข้อ ๒ ท่านกล่าวถึงสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ แต่ในข้อ ๓ ท่านกล่าวถึงธรรมทั้งปวงว่า เป็นอนัตตา คือไร้ตัวหรือมิใช่ตัวตน การใช้คำที่ต่างกันเช่นนี้ แสดงว่ามีความแตกต่างกันบางอย่างระหว่างหลักที่ ๑ และที่ ๒ คือ อนิจจตา และ ทุกขตา กับหลักที่ ๓ คือ อนัตตตา และความแตกต่างกันนี้จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจความหมายของคำว่า สังขาร และคำว่า ธรรม

"ธรรม" เป็นคำที่มีความหมายกว้างที่สุดกินความครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างบรรดามีทั้งที่มีได้และได้มีตลอดกระทั่งความไม่มีที่เป็นคู่กับความมีนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใครก็ตามกล่าวถึง คิดถึง หรือรู้ถึง ทั้งเรื่องทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งที่ดีและที่ชั่ว ทั้งที่เป็นสามัญวิสัยและเหนือสามัญวิสัยรวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งสิ้นถ้าจะให้มีความหมายแคบเข้าหรือจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่งก็เติมคำขยายประกอบลงไป เพื่อจำกัดความให้อยู่ในขอบเขตที่ต้องการหรือจำแนกแยกธรรมนั้นแบ่งประเภทออกไปแล้วเลือกเอา ส่วนหรือแ่งด้านแห่งความหมายที่ต้องการหรือมีฉะนั้นก็ใช้คำว่าธรรมคำเดียวเดียวโดดเต็มรูปของมัน ตามเดิมนั้นแหละแต่ตกลงหรือหมายรู้ร่วมกันไว้ว่าเมื่อใช้ในลักษณะนั้นๆในกรณีนั้นหรือในความแวดล้อม อย่างนั้น ๆ จะให้มีความหมายเฉพาะในแนวความหรือในขอบเขตว่าอย่างนั้น ๆ เช่น เมื่อมากับอธรรม หรือใช้เกี่ยวกับความประพฤติดี ที่ชั่วของบุคคล หมายถึง บุญหรือคุณธรรมคือความดีเมื่อมากับคำว่า อตถะหรืออรรถ หมายถึงตัวหลัก หลักการหรือเหตุเมื่อใช้สำหรับการเล่าเรียน หมายถึง ปรัชญา พุทธพจน์ หรือคำสั่งสอน ดังนี้ เป็นต้น

"ธรรม" ที่กล่าวถึงในหลักอนัตตตา แห่งไตรลักษณ์นี้ท่านใช้ในความหมายที่กว้างที่สุดเต็มที่ สุดขอบเขตของศัพท์ คือ หมายถึง สภาวะหรือสภาพทุกอย่างไม่มีขีดขึ้นจำกัดธรรมในความหมายเช่นนี้จะเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อแยกแยะแจกแจงแบ่งประเภทออกไป เช่นจำแนกเป็นรูปธรรม และนามธรรมบ้างโลกียธรรมและโลกุตระธรรมบ้าง สังฆธรรม และอสังฆธรรมบ้างกุศลธรรม อกุศลธรรมและอัปายากุศลธรรม (สภาวะที่เป็นกลาง ๆ) บ้างธรรมที่จำแนกเป็นชุดเหล่านี้ แต่ละชุดครอบคลุมความหมาย ของธรรมได้หมดสิ้นทั้งนั้น แต่ชุดที่ตรงกับแง่ที่ควรศึกษาในที่นี้คือ ชุด สังฆธรรม และอสังฆธรรมโดยนัยนี้ จะเห็นว่า สังขารคือสังฆธรรม เป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรมแต่ธรรมกินความหมายกว้างกว่ามีทั้งสังขารและนอกเหนือจากสังขาร คือทั้งสังฆธรรมและอสังฆธรรม ทั้งสังขารและวิสังขาร หรือทั้งสังขารและนิพพานเมื่อนำเอาหลักนี้มาช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับ

ไตรลักษณ์ จึงสามารถ มองเห็นขอบเขตความหมายในหลักสองข้อต้นคือ อนิจจตาและทุกขตา ว่าต่างจากข้อสุดท้ายคืออนัตตตาอย่างไร

โดยสรุปได้ดังนี้ สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง และเป็นทุกข์ ตามหลักข้อ ๑ และข้อ ๒ แห่งไตรลักษณ์ (และ เป็นอนัตตาด้วยตามหลักข้อ ๓) แต่สังขตธรรมหรือวิสังขาร คือนิพพาน ไม่ขึ้นต่อภาวะเช่นนี้ ธรรมทั้งปวง คือ ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งสังขารและมีใช้สังขาร คือ สภาวะทุกอย่างทั้งหมด ทั้งสิ้น รวมทั้งนิพพาน เป็นอนัตตา คือไร้ตัวมิใช่ตน อนัตตาเท่านั้น เป็นลักษณะร่วมที่มีทั้งในสังขตธรรมและอสังขตธรรม ส่วนอนิจจตาและทุกขตา เป็นลักษณะที่มีเฉพาะในสังขตธรรม ซึ่งทำให้ต่างจากอสังขตธรรม ในพระบาลีบางแห่งจึงมีพุทธพจน์ แสดงลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมไว้ เรียกว่า สังขตลักษณะ และอสังขตลักษณะ รวมความม้าย้ำอีกครั้งหนึ่งให้ชัดขึ้นอีกว่า อสังขตธรรม หรือวิสังขาร คือนิพพาน พ้นจากภาวะไม่ เที่ยงและเป็นทุกข์ แต่ก็เป็นอนัตตา ไร้ตัวมิใช่ตน ส่วนธรรมอื่นนอกจากนั้นคือสังขารหรือสังขตธรรมทั้งหมดทั้งไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ดังความในบาลีแห่งวินัยปิฎกผูกเป็นคาถายืนยันไว้ว่า "สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงสังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา"^{๑๒}

๓.๒.๒ สังขารในชั้น ๕ กับ สังขารในไตรลักษณ์

ในภาษาไทย มีตัวอย่างมากมายที่คำพูดหรือคำศัพท์เดียวกัน แต่มีความหมายต่างกัน หลายอย่างที่แตกต่างกันเล็กน้อยยังมีคำความหรือลักษณะบางอย่างคล้ายคลึงหรือพอเทียบเคียงกันได้ก็มี ที่ต่างกันทางไกลจนไม่มีอะไรเทียบหรือโยงถึงกันเลยก็มี เช่น กลอน หมายถึงคำประพันธ์ประเภทหนึ่ง ก็ได้ หมายถึง ไม้ขัดหรือลูกสลักประตูหน้าต่าง ก็ได้ หมายถึง ลูกตุ้มที่ใช้เป็นอาวุธ ก็ได้ เขา ที่หมายถึง เนินอันสูงชันไป บนพื้นดิน และ เขาที่ หมายถึงส่วนของกายมีลักษณะแข็งที่งอกออกมาจากหัวสัตว์ บางพวก กล่าวได้ว่ามี ลักษณะคล้ายกันอยู่บ้างแต่เขา ที่เป็นสรรพนามบุรุษที่สาม กับเขาที่เป็นชื่อนก พวกหนึ่งคงพูดได้ยากว่ามีอะไรใกล้เคียงหรือเทียบคล้ายกันได้ อย่างไรก็ตาม สำหรับผู้ที่เข้าใจ ความหมายนัยต่าง ๆ ของถ้อยคำดีแล้วและได้ยินได้ฟังได้ใช้อยู่จนเคยชินเมื่อพบคำเช่นนั้นที่มีผู้ใช้พูด ใช้เขียนในข้อความต่าง ๆ ตามปกติจะแยกได้ไม่ยากกว่าคำนั้นที่ใช้เป็นข้อความนั้นมีความหมายอย่างไร โดยมากจะเข้าใจได้ทันที ตัวอย่างเช่น จะเย็บผ้า ได้ก็ต้องใช้เข็มจะสร้างบ้านใหญ่ท่านให้ลงเสาเข็มเป็นต้น

ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกัน มีศัพท์มากมายที่มีความหมายหลายนัย ผู้ได้เล่าเรียนดีแล้วแม้พบศัพท์เหล่านั้นที่ใช้ในความหมายหลายอย่างปะปนกันอยู่ ก็สามารถจับแยกและเข้าใจได้ทันที แต่ผู้ไม่คุ้นเคยหรือ ผู้แรกศึกษาอาจสับสนงงงหรือถึงกับเข้าใจผิดได้ ตัวอย่างคำจำพวกนี้ที่มาจากภาษาบาลี เช่น นาค อาจหมายถึงสัตว์คล้ายงูแต่ตัวใหญ่มากก็ได้ หรือหมายถึงช้างใหญ่เจนศึกก็ได้ หรือหมายถึงบุคคลผู้ประเสริฐก็ได้ นิमित ในทางพระวินัย หมายถึง วัตถุที่เป็นเครื่องหมายเขตที่ประชุมสงฆ์

^{๑๒} ๐.ต.ก.๒๐/๔๘๖-๗/๑๙๒.

บ้าง หมายถึงอาการแสวงหาลาภ ในทางที่ผิดด้วยวิธีขอเขาแบบเชยชวนโดยนัย บ้าง แต่ในทางธรรมปฏิบัติ หมายถึงภาพที่เห็นในใจในการ เจริญกรรมฐาน นิภาย หมายถึง หมวดตอนในพระไตรปิฎก ส่วนพระสูตร ก็ได้ หมายถึง คณะนักบวช หรือกลุ่มศาสนิกที่แบ่งกันเป็นพวกๆ ก็ได้ ปัจจัยในทางพระวินัย หมายถึง เครื่องอาศัยของชีวิต เช่น อาหาร แต่ในทางธรรม หมายถึง เหตุหรือเครื่องสนับสนุนให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นขอให้พิจารณาความหมายของ คำศัพท์เดียวกัน ที่ต่างนัยกันออกไปเมื่อใช้ในข้อความต่าง ๆ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ "ภิกษุรู้รสด้วยลิ้น อร่อย ก็ตาม ไม่อร่อยก็ตาม เธอไม่ปล่อยให้ความติดใจหรือความขัดใจเข้าครอบงำจิตภิกษุนี้ชื่อว่าสำรวมอินทรีย์"^{๓๓}

สรุปได้ว่า ผู้ศึกษาและเข้าใจไตรลักษณ์ ย่อมเข้าถึงกฎเกณฑ์แห่งธรรมชาติจะไม่ยึดมั่น ถือมั่นอย่างมกมาย ย่อมรู้ว่าอะไรจริง อะไรเป็นเพียงสิ่งสมมุติเมื่อเกิดความสนใจย่อมไม่ตีใจจนเกินไป และเมื่อมีความผิหวังย่อมรู้เท่าทันถึงความเป็นไป ไม่เศร้าโศกเสียใจ เพราะพิจารณาเห็นการได้การเสียเป็นเรื่องธรรมดาของโลกที่เรียกกันว่า โลกธรรม มี ๘ ประการ ได้แก่ ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ สุข ทุกข์ สรรเสริญ และนินทา ซึ่งเป็นคู่ ๆ

๓.๓ หลักพรหมวิหาร ๔

พรหมวิหาร ๔^{๓๔} ตามหลักพุทธธรรม แปลว่า ธรรมของพรหมหรือของท่านผู้เป็นใหญ่ พรหมวิหารเป็นหลักธรรมสำหรับทุกคน เป็นหลักธรรมประจำใจที่จะช่วยให้เราดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างประเสริฐและบริสุทธิ์ หลักธรรมนี้ได้แก่ คำอธิบายพรหมวิหาร ๔

๑. เมตตา คือ ความปรารถนาให้ผู้อื่นได้รับสุข ความสุขเป็นสิ่งที่ทุกคนปรารถนา ความสุขเกิดขึ้นได้ทั้งกายและใจ เช่น ความสุขเกิดจากการมีทรัพย์ ความสุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์เพื่อการบริโภค ความสุขเกิดจากการไม่เป็นหนี้ และความสุขเกิดจากการทำงานที่ปราศจากโทษ เป็นต้น

๒. กรุณา คือ ความปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ ความทุกข์ คือ สิ่ง que เข้ามาเบียดเบียนให้เกิดความไม่สบายกายไม่สบายใจ และเกิดขึ้นจากปัจจัยหลายประการด้วยกัน พระพุทธองค์ทรงสรุปไว้ว่าความทุกข์มี ๒กลุ่มใหญ่ๆ ดังนี้

๒.๑ ทุกข์โดยสภาวะ หรือเกิดจากเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติของร่างกาย เช่น การเกิด การเจ็บไข้ ความแก่และความตายสิ่งมีชีวิตทั้งหลายที่เกิดมาในโลกจะต้องประสบกับการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งรวมเรียกว่า กายิกทุกข์

^{๓๓} วินย. ๘/๘๒๖/๒๒๔.

^{๓๔} พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๓๖๖.

๒.๒ ทุกข์จรหรือทุกข์ทางใจ อันเป็นความทุกข์ที่เกิดจากสาเหตุที่อยู่นอกตัวเรา เช่น เมื่อปรารถนาแล้วไม่สมหวังก็เป็นทุกข์ การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ รวมเรียกว่า เจตสิกทุกข์

๓. มุทิตา คือ ความยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี คำว่า "ดี" ในที่นี้ หมายถึง การมีความสุขหรือมีความสุขเจริญก้าวหน้า ความยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดีจึงหมายถึง ความปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุขความเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น ไม่มีจิตโลภริษยา ความริษยา คือ ความไม่สบายใจ ความโกรธ ความฟุ้งซ่านซึ่งมักเกิดขึ้นเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดีกว่าตน เช่น เห็นเพื่อนแต่งตัวเรียบร้อยแล้วครุฑมเขยก็เกิดความรู้สึกอิจฉาใจ แกล้งเอาเศษชอล์ก โคลน หรือหมึกไปป้ายตามเสื้อกางเกงของเพื่อนนักเรียนคนนั้นให้สกปรกเลอะเทอะ เราต้องหมั่นฝึกหัดตนให้เป็นคนที่มีมุทิตา เพราะจะสร้างไมตรีและผูกมิตรกับผู้อื่นได้ง่ายและลึกซึ้ง

๔. อุเบกขา คือ การรู้จักวางเฉย หมายถึง การวางใจเป็นกลางเพราะพิจารณาเห็นว่า ใครทำดียอมได้ดี ใครทำชั่วยอมได้ชั่ว ตามกฎแห่งกรรม คือ ใครทำสิ่งใดไว้สิ่งนั้นย่อมตอบสนองคืน บุคคลผู้กระทำ เมื่อเราเห็นใครได้รับผลกระทบในทางที่เป็นโทษเราก็ไม่ควรดีใจหรือคิดซ้ำเติมเขาในเรื่องที่เกิดขึ้น เราควรมีความปรารถนาดี คือพยายามช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ในลักษณะที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม

เมตตา ความเมตตาคือความรู้สึกเอ็นดูสงสารผู้อื่นไม่ว่าจะเป็น เด็ก คนชรา หรือบุคคลอื่นอื่น ความเมตตานี้อาจจะเกิดมาจากความสงสารที่บุคคลนั้นคงตกอยู่ในความทุกข์ หรือความเศร้าหมองจากเหตุทั้งปวง สำหรับผู้นำที่ดีความยึดหลักข้อนี้ “เอาใจเขามาใส่ใจเรา” เมตตาผู้อื่นรอบข้างไม่เว้นแม้แต่ลูกน้องผู้ร่วมงาน หรือคนที่ตำแหน่งต่ำกว่า ความเมตตาจะทำให้เรามีพลังดึงดูดและรักใคร่จากคนรอบข้าง

กรุณา คนในสังคมทุกทุกสังคมหากมีคนที่ทำอะไรด้วยตนเองไม่ได้ก็ย่อมได้รับความช่วยเหลือจากผู้อื่นรอบตัว การเข้าไปให้ความช่วยเหลือผู้ไม่รู้ ผู้ประสบภัย หรือให้รอดพ้นจากความทุกข์นั้นก็ล้วนแต่เป็นบุญจากความกรุณา การช่วยเหลือนั้นไม่ใช่แต่เพียงผู้มีบุญคุณถึงแม้ว่า คนนั้นเป็นคนไม่ดี คนนี้เป็นคนไม่ดี ไม่ว่าจะเป็นมิตรหรือเป็นศัตรูเราก็ช่วยได้ ปลอ่ยวางอคติ ลดความถือตัว ความตระหนี่เพื่อเป็นหนทางในการแล้วช่วยเหลือครั้งกันละกัน หากท่านผู้นำ ผู้บริหารยึดถือหัวข้อนี้ไว้รับรองได้เลยว่าจะมีแต่คนรักใคร่แม้แต่สัตว์ก็ยังกระดิกหางเข้าหาในความมีเมตตากรุณา

มุทิตา การเป็นผู้นำที่แท้จริงควรจะวางตัวเองให้ ไร้ซึ่งการอิจฉา ริษยา และคอยสนับสนุนให้กำลังใจรวมถึงยินดีกับสิ่งดีที่เกิดขึ้นกับลูกน้อง เพื่อนร่วมงาน และคนในสังคมของตน ในยามที่คนในสังคมทำพลาดก็พร้อมน้อมรับและให้อภัยคอยตักเตือนแก้ไขไม่ใช่โกรธเป็นพินเป็นไฟ

อุเบกขา การวางนิ่งเฉยต่อการทำร้ายจากกาย วาจา ใจ หรือหากได้ยินการดิ้นรนินทาาก็ให้ถือเสียว่าเราเคยทำกรรมมากับเขา และเราก็ได้ชดใช้กรรมแล้ว สิ่งที่เราควรกระทำที่สุดก็คือการอภัยให้กับความโกรธ ความริษยา นินทาใส่ที่ย่อมเกิดขึ้นเป็นธรรมดากับหัวหน้าหรือผู้นำคน การปกครองคนมากมายหลากหลายความคิดคงจะหลีกเลี่ยงไม่พ้นเรื่องนี้

กล่าวโดยสรุป องค์ประกอบทั้งหมดในหลักแนวคิดของ “พรหมวิหาร ๔” ทั้งหมดไม่ว่าจะเป็น เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาหากตัดคำว่าศาสนาออกไป หลักการครองใจคน หลักการบริหารทั้งหมดในโลกล้วนแต่มาจากองค์ประกอบของ ๔ ตัวนี้เท่านั้น และหลัก “พรหมวิหาร ๔” สามารถหลอมรวมกับความเป็นผู้นำ เชื่อได้เลยว่าผู้นำคนนั้นจะต้องเป็นที่รักใคร่ของคนในสังคมและจะต้องพัฒนาสังคมของตนให้เจริญก้าวหน้าได้ยิ่งยั้งขึ้น ผู้คนในสังคมพร้อมใจกันเพื่อที่สละเพื่อผู้นำของตนแน่นอน ในการแพทย์แผนไทยต้องอาศัยหลักพรหมวิหารธรรมเป็นอย่างมาก เพราะต้องประกอบไปด้วยเมตตา

๓.๔ หลักพุทธวิธีดูแลสุขภาพแบบองค์รวม

พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า สิ่งจำเป็นพื้นฐานของมนุษย์ คือ ปัจจัย ๔ ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ทรงบัญญัติให้พระภิกษุสงฆ์ เป็นอยู่ด้วยการบิณฑบาต การนุ่งห่มผ้าบังสุกุล การอยู่โคนไม้ และการฉันยาตองน้ำมูลตรเน่า ถือประโยชน์และความพอดีเป็นประมาณ ทรงสอนให้รักษาสุขภาพ เพื่อเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ทั้งสุขภาพส่วนตัว ส่วนรวม และต่อสิ่งแวดล้อมการดูแลสุขภาพ เป็นการดูแลสุขภาพทั้งกายและใจไปพร้อมๆ กัน ผู้ดูแล การดูแลสุขภาพสิ่งแวดล้อม เชื่อมโยงประสานกัน มุ่งชีวิตปลอดจากโรค บำบัดโรค และเชื้อโรคเพื่อเป็นฐานชีวิตและพัฒนาชีวิตให้ตงามยิ่งขึ้นไป มีการแก่ เจ็บ ตาย อย่างมีคุณภาพ

พระพุทธองค์ทรงมีบทบาททั้งในฐานะผู้ป่วย และผู้ดูแลรักษาผู้ป่วย ในฐานะผู้ป่วย ทรงดูแลจิตให้พ้นจากการเสียดแทงรบกวนของกิเลส หากทรงประจวบ ทรงใช้พระโอสถและพระธรรมโอสถ ในฐานะผู้ดูแลรักษาผู้ป่วย ทรงใช้ยาสมุนไพร และวิธีการต่างๆ รักษาโรคทางกาย ทางใจ ทรงปลุกผู้ป่วยให้ตื่นจากกิเลส ทรงศึกษาวิชาการแพทย์ตั้งแต่ทรงเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ การดูแลสุขภาพของผู้ป่วยของพระสาวก มีผลให้ผู้ป่วยหายป่วยก็มี ยังคงป่วยอยู่ แต่จิตใจสงบ หรือตายด้วยจิตสงบ การดำเนินชีวิตเรียบง่าย อาหาร น้ำ อากาศ สิ่งแวดล้อม ที่สงบ บริสุทธิ์ ทำให้จิตเบิกบาน ร่างกายกระปรี้กระเปร่า โรคภัยน้อย มีสติสัมปชัญญะ รู้ตัวทั่วถึงตามความจริง ปรับชีวิต เป็นปัจจุบันขณะ

กลุ่มโรคในพระไตรปิฎก จัดได้ ๔ กลุ่ม คือ โรคผิวหนัง โรคระบบทางเดินอาหาร โรคลมในกาย และโรคที่เกิดจากสาเหตุต่างๆ โรค ๒ ประเภท คือ โรคทางกายและโรคทางใจ รวมโรคทางจิต โรคทางกาย เกิดจากความไม่สมดุลของธาตุ ๔ เกิดจากฤดูกาล การบริหารกายไม่สม่ำเสมอ การติดเชื่อ ถูกทำร้าย อุบัติเหตุ กรรมวิบาก เป็นต้น โรคทางใจ เกิดจากกิเลสที่เป็นเหตุปัจจัย อิงอาศัยกันตามหลักปฏิจจสมุปบาท โรคทางจิต มีเหตุจากความเห็นผิด ความหลง นิรวณ กิเลส น้ำดีหรือสารเคมีในร่างกายผิดปกติ สุรา ยาเสพติด

พระพุทธศาสนา กล่าวถึงการป้องกันโรคมกกว่าการรักษา ใช้ปัญญาและวิธีการนอกจากการใช้ตัวยา ผู้ปฏิบัติตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมมีโรคน้อย ไม่เป็นโรคทางใจตามความหมายทางพระพุทธศาสนาและทางจิตเวช

๓.๔.๑ หลักพุทธวิธี ๓ ประการ ในการดูแลสุขภาพ

(๑) พุทธวิธีการดูแลรักษาและเสริมสร้างสุขภาพ เช่น บริโภคอาหารที่มีประโยชน์พอประมาณ การออกกำลังกาย การพักผ่อน

(๒) พุทธวิธีบำบัดรักษาโรค ใช้ยาสมุนไพร (กิน) ไล่ พอก ทา หยอด

(๓) พุทธวิธีบำบัดด้วยพระธรรมโอสธ ซึ่งเป็นวิธีแห่งปัญญา เป็นสังฆธรรม เป็นสิ่งที่มนุษย์ปฏิบัติได้ด้วยตนเอง เช่น การฟังธรรม การพิจารณาธรรม และปฏิบัติธรรม เป็นเหตุให้ จิตผ่องใส ผ่อนคลาย เป็นผลดีต่อสุขภาพ การสวดสธายายบทธรรณ มีใช้เพื่อความขลังศักดิ์สิทธิ์ แต่เพื่อให้ผู้ป่วยเกิดการเรียนรู้ เกิดปัญญา เข้าใจชีวิตและธรรมชาติของชีวิตที่ปรากฏในขณะเจ็บป่วย ผู้ป่วยที่ฟังสัจญา ๑๐ หรือ โพชนงค์ ๗ แล้วหายป่วยตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกล้วนเป็นพระอรหันต์ การฟังสวดน่าจะเป็นการตั้งพลังแห่งการตรัสรู้มารักษาอาพาธ ศาสตร์ทาง จิตวิทยา เชื่อว่าผู้ไม่เครียด ผ่อนคลายร่างกายจะสร้างภูมิคุ้มกันสูงและส่งภูมิคุ้มกันต่อต้านโรคได้ในระดับสูงเป็นเหตุหนึ่งให้โรคทุเลาและหายได้ ผู้ป่วยที่ฟังธรรมทั่วไป จิตใจสงบส่งใจไปตามธรรม แม้กายจะไม่หายป่วยแต่ก็เสียชีวิตอย่างมีสติสัมปชัญญะ

๓.๔.๒ พุทธวิธีกับการแพทย์แผนไทย มีความเหมือนกันและความแตกต่างกัน

ความเหมือนกันของพุทธวิธีกับการแพทย์แผนไทย คือ

- (๑) ร่างกายประกอบด้วยธาตุสี่ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ
- (๒) ความไม่สมดุลของธาตุสี่ ทำให้เกิดโรค
- (๓) โรค การตรวจโรค การวินิจฉัยโรค
- (๔) การใช้สมุนไพร ยา วิธีการรักษา สร้างภูมิคุ้มกันโรค การป้องกันโรค
- (๕) จรรยาแพทย์

ความต่างกันของพุทธวิธีกับการแพทย์แผนไทย ซึ่งพระพุทธานุศาสนกล่าวถึง แต่การแพทย์แผนไทยไม่ได้กล่าวถึง คือ

- (๑) กิเลสสาเหตุให้เกิดโรคทางใจ โรคทางจิต
- (๒) โรคเกิดจากกรรมในอดีตชาติ
- (๓) การบำบัดโรคด้วยพระธรรมโอสธ และการใช้พุทธานุภาพ

แนวคิดและหลักการทางการแพทย์ในพระพุทธานุศาสนเถรวาทกับการแพทย์แผนไทย
ความเหมือนกันของแนวคิด หลักการ ทางการแพทย์ คือ

- (๑) แนวคิดทางการแพทย์แบบองค์รวม
- (๒) หลักสุขภาพคือดุลยภาพ
- (๓) หลักการสร้างภูมิคุ้มกันโรค
- (๔) หลักการพึ่งตนเองในการรักษาเบื้องต้น
- (๕) แพทย์สำเร็จวิชาแพทย์ด้านเวชศาสตร์และเวชกรรม

พุทธวิธีการดูแลสุขภาพและการรักษาสุขภาพ ด้วยวิธีการดูแลสุขภาพและการรักษาของการแพทย์แผนไทย มีความสอดคล้องกันและแตกต่างกัน

ความสอดคล้องกันของพุทธวิธีกับการแพทย์แผนไทย คือ

- (๑) การบริโภคอาหาร
- (๒) การออกกำลังกาย
- (๓) การบริหารจิต
- (๔) การอยู่กับธรรมชาติ

- (๕) สุขลักษณะ
 - (๖) การใช้เภสัชสมุนไพร
 - (๗) การใช้ความร้อน
 - (๘) การพักผ่อนอิริยาบถ
 - (๑๐) การผ่าตัด
 - (๑๑) คุณธรรมของผู้พยาบาลและคนไข้
 - (๑๒) การปฏิบัติตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย
- ความต่างกันของพุทธวิธีกับการแพทย์แผนไทย คือ
- (๑) การรักษาด้วยพระธรรมโอสถ
 - (๒) การรักษาด้วยพุทธานุภาพ
- ผลของการรักษาของพุทธวิธีและผลการรักษาของแพทย์แผนไทย
- ผลลัพธ์ของพุทธวิธี คือ
- (๑) พระพุทธเจ้าทรงหายประชวร
 - (๒) พระมหากัสสปะและพระมหาโมคคัลลานะหายจากอาพาธ
 - (๓) พระสารีบุตรหายจากอาพาธ
 - (๔) ภิกษุหายจากอาพาธ
 - (๕) อนาถบิณฑิกคหบดีไม่หายป่วย แต่สิ้นชีวิตอย่างสงบ
- ผลลัพธ์ของการแพทย์แผนไทยที่สามารถรักษาโรคให้หายขาด ได้แก่
- (๑) โรคปวดศีรษะ
 - (๒) โรคริดสีดวงทวาร
 - (๓) โรคผอมเหลือง
 - (๔) โรคหมักหมมในพระวรกายด้วยสิ่งอันเป็นโทษในพระอุทร และโรคห่อพระโลหิตที่พระบาทของพระพุทธเจ้า

(๕) โรคพยาธิในสมองและเนื้องอกในลำไส้ของชาวราชคฤห์และพาราณสี^{๑๕}

ในสมัยพุทธกาล หมอชีวกโกมารภัจจ์ เป็นแพทย์ประจำพระองค์ และพระเจ้าพิมพิสาร ถวายการดูแลรักษาพระภิกษุสงฆ์ที่อาพาธทั่วไป หมอชีวกโกมารภัจจ์สำเร็จวิชาแพทย์จากตักสิลา เชี่ยวชาญในการใช้ยาสมุนไพร และการผ่าตัด หาผู้เสมอเหมือนยากการปฏิบัติโดยใช้หลักแนวคิดทางพระพุทธศาสนาที่สอนให้เดินทางสายกลาง ไม่ยึดมั่นถือมั่น ให้รู้จักการปล่อยวาง อันนำไปสู่การปลงนั่นเอง ซึ่งการปลงเป็นจุดเริ่มของกระบวนการ การพยายามปรับสภาพจิตใจเพื่อให้เกิดความรู้สึกสบายใจ จิตใจสงบและไม่ฟุ้งซ่านการสวดมนต์ ขอมพร เพื่อความสงบ และความสบายใจ เป็นวิธีปฏิบัติที่ง่าย สามารถทำได้ทุกวัน ซึ่งเป็นการให้กำลังใจตนเอง สร้างความหวังให้กับตนเอง เพื่อให้ตนเองไม่คิดมาก และรู้สึกสบายใจ มีกำลังใจที่จะสู้ต่อไปในการมีชีวิตอยู่ต่อไป

^{๑๕} ศศิธร เขมาภีรัตน์, การศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีในการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมกับการแพทย์แผนไทย, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๑๐๖-๑๑๐.

ซึ่งวัฒนธรรมในการดูแลตนเองนั้นเป็นกระบวนการที่มีเป้าหมายเพื่อยืดชีวิตให้ยืนยาว ประกอบด้วย พฤติกรรมการดูแลตนเอง ด้านการทำใจ ประกอบด้วย การปลง การใช้กรรม การต่ออายุ การเบี่ยงเบนความสนใจ การปรึกษาหารือ หรือขอความช่วยเหลือ และการสร้างความหวัง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้สึกความมั่นคง สบายใจ และมีขวัญกำลังใจที่จะยึดหยัดสู้ต่อไป การเยียวยาด้านจิตวิญญาณของผู้ที่นับถือศาสนาพุทธ จะหันเข้าหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น การสวดมนต์ การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การทำพิธีกรรมทางศาสนา เพื่อใช้บรรเทาความทุกข์ใจ เป็นการเยียวยาทางจิตวิญญาณ การปฏิบัติเหล่านี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตวิญญาณ หลุดพ้นจากการมีตัวตน จิตใจมีความสุข สงบไม่ฟุ้งซ่าน มีความมั่นคงทางอารมณ์ ทำให้เกิดความรู้สึกที่ดี และการใช้พระพุทธศาสนาเป็นที่พึ่งทางใจ การยึดมั่นในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา การปฏิบัติกิจกรรมตามหลักพระพุทธศาสนา และการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อส่งผลให้ผู้ป่วยมีความสุข มีความสงบ มีความเมตตากรุณา และมีจิตใจที่เข้มแข็ง เนื่องมาจากศาสนามีส่วนช่วยในการดูแลสุขภาพจิต ทั้งทางด้านอารมณ์ ความคิด จิตวิญญาณ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของผู้ป่วย เมื่อมีการเจ็บป่วย ก็จะมีเชื่อทางศาสนาว่าเป็นเรื่องของกรรมบ้าง เป็นไปตามธรรมชาติที่เกิดขึ้นมาเองบ้าง รวมถึงการชดใช้กรรม ดังนั้นการยอมรับการชดใช้กรรมและการประกอบความดี จึงเป็นการสร้างผลบุญชำระบาป และเพิ่มความสริมงคลให้กับชีวิตด้วย

สรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาทำให้คนไทยมีหลักสำหรับอยู่ร่วมกัน เช่น แสดงหน้าที่ของคนในสังคม ความสามัคคี และประเพณี เช่น ประเพณีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือกัน ความมีน้ำใจต่อกัน ขอกันกินได้ มีความเกรงใจกัน ข้อนี้ก็มาจากสังคหวัตถุ ความรู้บุญคุณคนก็มาจากเรื่องกตัญญูกตเวที ประเพณีการทอดกฐินก็เนื่องด้วยพระพุทธศาสนา หน้าที่ของบุคคลในสังคมนั้นๆ ที่พึงปฏิบัติต่อกัน และยาอย่างจำกัดที่สุด ง่ายที่สุด ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ คือ ยาอดด้วยน้ำปัสสาวะ และอีก ๔ อย่าง คือ ปัสสาวะ อุจจาระ(เผา) เถ้า และดิน ของ ๔ อย่างนี้ใช้เป็นยาได้ ชื่อว่า ยามหาวิภท แต่ของต่ำๆ ๔ อย่างนี้ พระกัมมัฏฐานมักใช้ยาสมอดองด้วยน้ำปัสสาวะใช้แก้ไข้ หมอบางคนทำยาแก้ไข้สมด้วยอุจจาระเผาเป็นเถาถ่าน และการที่ทรงแสดงเรื่องอาการ ๓๒ คือ อวัยวะในร่างกาย ๓๒ ส่วน เริ่มตั้งแต่อวัยวะภายนอก คือ ผม ขน เล็บ เป็นต้น ภายในมี กระดูก หัวใจ ปอด ม้าม เป็นต้น